

ELS PERIPLES DE DOS CONJUNTS MEDIEVALS PROCEDENTS DEL MONESTIR DE SANT MIQUEL DE FLUVIÀ: ELS TRES CAPITELLS ROMÀNICS DEL MNAC I ELS CANELOBRES FLORONATS DEL CAU FERRAT

JORDI MOTA MONTSERRAT

RESUM

L'estudi reconstrueix el periple d'unes d'obres medievals que, tot i haver estat vinculades a altres monuments, es pot acreditar que provenen del monestir de Sant Miquel de Fluvià. En primer lloc, tres capitells romànics custodiats d'ençà de començament del segle XX al Museu Nacional d'Art de Catalunya; en segon lloc, una parella de canelobres gòtics pertanyents a la col·lecció del Cau Ferrat. A l'estudi s'aporten les dades que confirmen la provinença empordanesa d'ambdós conjunts.

PARAULES CLAU: Sant Miquel de Fluvià, escultura romànica, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Museu Cau Ferrat, forja gòtica, col·leccionisme.

ABSTRACT

This study reconstructs the journey of a series of medieval artworks, which despite being linked to other monuments, can be proven to come from Sant Miquel de Fluvià. First, three Romanesque capitals, safeguarded since the beginning of the 20th century in the Museu Nacional d'Art de Catalunya; and next, a pair of Gothic candle holders belonging to the collection at Cau Ferrat. The study provides data confirming that both these sets of pieces originate from the Empordà region of Catalonia.

Lambard. Estudis d'art medieval
Vol. XXVI (2014-2016), p. 319-334
ISSN: 0214-4573

KEYWORDS: Sant Miquel de Fluvià, Romanesque sculpture, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Museu Cau Ferrat, Gothic ironwork, Art collecting

Els tres capitells romànics del Museu d'Art de Catalunya

Els treballs arqueològics duts a terme aquests darrers anys al monestir de Sant Miquel de Fluvià, i particularment al seu claustre, han contribuït a recuperar el perímetre d'aquesta àrea; també a determinar que, en origen, les seves galeries comprenien un total de vint capitells.¹ D'aquest conjunt, se n'han localitzat i identificat deu exemplars. A les dues peces conservades a l'interior de l'església des de fa dècades,² cal sumar-hi la que es troba a Can Maret, a escaigs metres del claustre, propietat de la família Nofre³ i les quatre que han estat descobertes *in situ* durant els treballs arqueològics.⁴ Finalment, els tres capitells custodiats al Museu Nacional d'Art de Catalunya des dels anys inicials del segle XX (figs. 1, 2 i 3), que Jordi Camps va vincular al claustre empordanès l'any 2016.⁵ Tot i que fins aleshores s'havien considerat originaris de Sant Sadurní de Tavèrnoles, la seva coincidència en mides, material i ornamentació amb els precedents, recolza aquesta atribució.⁶

¹ Andrea FERRER WELSH i Joaquim TREMOLEDA, «El monestir de Sant Miquel de Fluvià i l'estructura del complex abacial», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 43 (2012), p. 147-166.

² Aquest grup està format per dos exemplars amb decoració escultòrica (*Catalunya Romànica*, IX: Empordà, II, Barcelona, 1990, p. 825-826) que fins ara pensàvem que s'havien descobert durant la restauració de l'església (1943-1945). Això no obstant, a l'Arxiu Mas es conserven dues fotografies d'aquests capitells (A:6829 i A:6831) que són anteriors al 1939.

³ El capitell comparteix material, mides, i esquema, amb un dels descoberts durant els treballs arqueològics (vegeu la nota següent) amb l'única diferència que aquest sembla haver estat seccionat pel collari.

⁴ Sobre els dos primers que es van trobar, vegeu Andrea FERRER, «Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)», a *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles, 2016, p. 427-433. El tercer exemplar va ser detectat per Jordi Camps entre les runes l'any 2016. El quart capitell ha estat descobert durant la darrera intervenció, dins el parament d'un mur. Vegeu el ressò de la troballa a: *El Punt Avui*, 16-2-2017, p. 14.

⁵ Jordi Camps va donar a conèixer aquestes novetats a la conferència que va dictar a Sant Miquel de Fluvià el 26 de novembre de 2016; es van recollir a l'edició d'aquell mateix dia a: *El Punt Avui. Comarques Gironines*, 26-11-2016, p. 50-51. S'ignoren les circumstàncies que van envoltar el seu ingrés dins la col·lecció del MNAC, però des d'aleshores es van agrupar amb un quart capitell (MNAC, número 24004) que el Sr. Camps descarta com a originari de Fluvià, perquè no comparteix amb els altres tres, ni mides, ni material. Aquest darrer mesura 33x55 cm i s'ha llavorat amb sauló. Els quatre capitells, interpretats com a provinents de Tavèrnoles fins 1994, han estat estudiats per tots els que s'han apropiat a la col·lecció romànica del museu: Joaquim FOLCH i TORRES, *Museo de la Ciudadela: Catálogo de la sección de arte románico*, Barcelona, 1926, p. 63, 95 i 100. *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1936, p. 42 i 60. Teresa GONZÁLEZ i VERDAGUER, «Sant Serni de Tavèrnoles», a *Catalunya Romànica VI. Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, 1992, p. 127-130. Concepció PEIG i GINABRERA, *Catalunya Romànica I. Introducció general. Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona, 1994, p. 245-247.

⁶ Pel que fa a les mides, tant els capitells trobats a la zona claustral, com els del MNAC (números 24003,

FIGURA 1. MNAC 024003

FIGURA 2. MNAC 024018

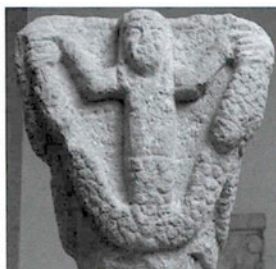

FIGURA 3. MNAC 024019

També ho corroboren les dades històriques que hem aplegat i que presentem tot seguit. L'any 1883, Josep Pella i Forgas va informar de la descoberta de diversos capitells «romano-bàrbars» al «remoure les terres» de Sant Miquel de Fluvià, i de la presència d'una d'aquestes peces al museu del *Centro Artístico-Industrial Figuerense*, poc després.⁷ El 13 maig d'aquell any, tres d'aquestes peces estaven embalades a l'estació de tren de Fluvià, a punt de ser-hi traslladades. N'informa Pere Santamaria Ventura a la crònica de l'excursió que els membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (ACEC) van fer al monestir, i a Figueres,⁸ on van visitar el museu de l'esmentada societat, la qual havia estat creada l'any 1880.⁹

El *Centro* era un lloc de trobada dels amants de l'art i de l'arqueologia de Figueres. Disposava d'un museu d'art antic i modern que encaixava amb els interessos pedagògics de la Societat, ja que s'hi impartien classes de dibuix aplicat.¹⁰ El discurs inaugural d'una de les exposicions que s'hi van organitzar expressa cla-

24018 i 24019) mesuren uns 40x40 cm. Tots ells, a més, s'han llavorat amb pedra calcària de Vilacolum.

⁷ José PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán: estudio de la civilización en las comarcas del nordeste de Catalunya*, Barcelona, 1883, p. 398.

⁸ Pere SANTAMARIA, «Excursió a Sant Miquel de Fluvià, Figueras. Castell d'Empuries, Rosas y Vilabertran» *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, núm. 7 (1883), p. 100-115. Els excursionistes van visitar Sant Miquel, i a Figueres, el *Centro Artístico Industrial*.

⁹ La primera notícia de la societat data del mes de setembre del 1880 (*El Clamor Ampurdanés*, 5-9-1880, p. 2-3). Poc després, una altra publicació local es fa ressò de la seva existència: «Tenemos ya constituyéndose, mejor podríamos decir constituido, un Centro Artístico, debido a la iniciativa de algunos jóvenes estudiosos, en el cual fraternizan, impulsados tan solo por su amor al progreso del arte y de la industria en nuestro Ampurdán» (*El Ampurdanés*, 19-10-1880, p. 1). El *Centro* va tenir una important presència a Figueres per mitjà d'accions socials i culturals que pretenien estimular l'ambient intel·lectual de la ciutat. Entre 1882 i 1884, per exemple, va organitzar tres certàmens literaris (Cf. *El Ampurdanés*, 7-5-1882, p. 2-3). També va promoure exposicions. Al discurs inaugural de la primera, Romuald Alfaràs, aleshores president, va resumir-ne l'ideari: «una sociedad, cuyos individuos se hallan unidos por el deseo de cultivar sus diferentes aficiones, unos estudiando las bellas artes, otros formando colecciones, gérmenes de futuros museos. Sus salones son concurridos de día por socios que se dedican a la pintura, de noche por dibujantes en las variadas aplicaciones del dibujo» (*El Ampurdán*, 15-05-1881, p. 1).

rament aquesta vocació: «Por ello el formar un museo permanente de los varios productos del Ampurdán, y un museo artístico industrial, es otro de los objetos que se propone este Centro, pues esto es un medio poderoso de contribuir al fomento y adelanto de las artes e industria en el país (...) Concluiré, señores, recordando que la actividad colectiva suele alcanzar siempre el fin que se propone aseguremos la existencia a esta Sociedad, démosle holgada vida para que pueda cumplir su objeto, y haremos indudablemente un gran bien en a este Ampurdán que nos es tan querido».¹¹

Del contingut de la col·lecció permanent del *Centro*, n'informa la crònica de la visita dels membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, ja esmentada (13 de maig del 1883). Els va rebre Romuald Alfaràs, que n'era president aleshores, acompanyat d'alguns socis i durant el recorregut hi van veure: «fragments de ceràmica, coixins de pedra, soguilles de ferro i una figura de plorànera del mateix metall que sembla ésser del segle IV, trobada en les afores i al nord de la ciutat». També s'esmenta la presència d'uns capitells romànics. La indicació resulta interessant en el context de la nostra recerca, perquè evidencia (com ho constatarem per altres vies) la sensibilitat dels promotors pels testimonis medievals: «[el museu] també conté diferents capitells, entre ells alguns de notabilíssims, pertanyents a Sant Pere de Roda».¹²

Si algun dels capitells exposat hagués procedit de Sant Miquel de Fluvià, la crònica probablement ho hagués esmentat (recordem que els excursionistes acabaven de visitar el monestir aquell mateix matí). Per tant, entre aquesta visita i la que va fer al museu del *Centro* Josep Pella i Forgas, les peces que el 13 de maig del 1883 estaven embalades a l'estació de Sant Miquel de Fluvià, es van incorporar al fons. L'historiador empordanès només n'esmenta una, però atès que el destí del

¹⁰ El *Centro* es va instal·lar en un primer moment al carrer Sant Pau número 38 (*La Unión*, 10-09-1883, p. 3), però l'abril de 1883, a conseqüència de l'augment del fons del museu, es va traslladar al carrer del Forn Baix número 8 (Cf. *El Ampurdán*, 22-4-1883, p. 3; *La Tramontana*, 5-7-1885). Sobre els objectius de les classes de dibuix, amb les quals es volia instruir als professionals de la indústria i les artesanies locals, és significatiu el discurs inaugural de la primera exposició l'any 1881: «tenemos muchos y buenos artesanos, pero en pocas de sus obras van juntos el arte con el trabajo; son obras las suyas sólidas, bien acabadas, pulidas; pero, salvo honrosas excepciones, carecen de buen gusto. Comprendiendo esta necesidad, gran número de aprendices y oficiales de herrero, cerrajero, carpintero, albañil y de otros oficios, acuden a las clases nocturnas de dibujo, sobre todo a la del aplicado a las artes, y dando prueba de la afición con que a su respectivo oficio se dedican y de sus deseos de sobresalir en él, oyen con atención las aspiraciones de los profesores, y se esmeran en copiar los modelos que se les facilitan» (*El Ampurdán*, 15-05-1881, p. 1). Els objectius del *Centro Artístico Industrial Figuerense* també es recullen en un article aparegut amb motiu de la segona exposició (*La Unión*, 7-5-1882, p. 2). El *Centro* sintonitzava amb els valors del positivisme decimonònic, d'aquí que els seus estatuts recol·lissin la voluntat d'organitzar una exposició anual, en la qual havien de conïure objectes arqueològics i productes de la indústria i del comerç figuerenc contemporanis. Només es va celebrar els anys 1881 i 1882. (Cf. *La Unión*, 19-2-1882, p. 3; *La Unión*, 7-5-1882, p. 2; *La Unión*, 15-5-1881, p. 1; *La Unión*, 21-5-1882, p. 2).

¹¹ Cf. *La Unión*, 7-5-1882, p. 2.

¹² P. SANTAMARIA, *Op. cit.*, p. 109.

conjunt era comú, ja hi deurien ser totes.

L'activitat del *Centro* no va durar gaire temps més.¹³ L'octubre de 1884, Romuald Alfaràs, que n'era president des de la fundació, va ser substituït per Artur Dalfó,¹⁴ i uns mesos més tard comença un degoteig de notícies que confirmen el cessament de l'activitat.¹⁵ Arribats a aquest punt, cal preguntar-nos què va passar amb la col·lecció que s'hi havia aplegat, i particularment, què se'n va fer dels tres capitells de Sant Miquel de Fluvià. Tot fa pensar que van romandre en mans d'algun dels directius o socis interessats per les antiguitats, entre els quals destacaven Romuald Alfaràs, Ignasi d'Aloy i Esteve Trayter. El *Centro* els havia proporcionat fins aleshores l'aixopluc que els permetia dur a terme treballs de camp i altres operacions, durant els quals van aconseguir materials que enriqueixen les seves col·leccions particulars. En són un bon exemple les excavacions dirigides pels dos primers, conjuntament amb Artur Dalfó, a l'*horta dels Sendrassos* el 1883.¹⁶ La separació entre l'esfera privada i la pública era molt imprecisa.

Les dades que hem aplegat semblen apuntar aquesta lectura: que els capitells de Sant Miquel de Fluvià, un cop tancat el *Centro*, van passar als antics directius. Sembla recolzar-ho l'*Àlbum Robaudonadeu*, datat entre 1888 i 1889,¹⁷ on figuren els capitells procedents de Sant Pere de Rodes, propietat d'Esteve Trayter, que més tard foren venuts als comtes de Perelada, ara col·lecció de Miquel Mateu.¹⁸ Recordem que el *Centro* posseïa diversos exemplars d'aquest origen, la pista dels

¹³ És possible que els motius de la dissolució fossin de caràcter polític ja que diverses notícies aparegudes a la premsa local al·ludeixen a discrepàncies d'aquest gènere en el si del *Centro* que, des de la seva fundació, aglutinava socis de diferents tendències.

¹⁴ Cf. *El Ampurdanés*, 15-05-1881, p. 1; *El Ampurdanés* 19-10-1884, p. 3.

¹⁵ El gener de 1885, *El Ampurdanés* notificava que el *Centro* havia deixat de pagar la subscripció del diari, i afegia amb sarcasme, que més que un centre viu se'l podia anomenar un «centre fòssil» (*El Ampurdanés* 25-1-1885, p. 3). El juliol del mateix any s'anunciava a *La Tramuntana* el lloguer del local que havia ocupat l'associació fins aleshores, al número 8 del Carrer Forn Baix (*La Tramuntana*, 5-7-1885, p. 3). Més enllà, una altra publicació local, assenyala: «una sociedad que todo el mundo en Figueras da por muerta y disuelta, puesto que ni local social se le conoce» (*El Ampurdanés*, 25-10-1885, p. 3).

¹⁶ En el decurs d'aquests treballs es van descobrir una medalla de Diocleciana, àmfores, fibules de bronze i molts altres objectes que van acabar formant part de les seves col·leccions. Per aquestes dades: Eduardo RODEJA, «Figueras. Notas Históricas. Prehistoria-1386», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 2 (1960), p. 43; Anna M. PUIG I GRIESENBERGER, «Figueras arqueològica. Una recerca oblidada», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 34 (2001), p. 83-88.

¹⁷ L'autor de les fotografies fou Josep Mª Cañellas. Biblioteca Fages de Climent de Figueres, fotografies núm. 23, 24, 25, 26, 27. Trayter també era propietari d'un seguit de capitells originaris de Santa Maria de Besalú.

¹⁸ Cf. Vegeu un monogràfic sobre la col·lecció *Mateu* a la *Revista de Girona*, any XIX, núm. 62 (1973). També: Jaume BARRACHINA, «Maties Muntadas, Jaume Espona i Miquel Mateu: el col·leccionisme d'art antic i d'arts decoratives», a Bonaventura BASSEGODA (ed.), *Col·leccionistes, col·leccions i museus: episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*, Barcelona, 2007, p. 260. Raimon GRAELLS, *Dactyliothecae cataloniae: El col·leccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900*, Lleida, 2010, p. 164.

quals aparentment es perd un cop clausurada l'entitat. La cronologia de l'*Àlbum Robaudonaden* i la presència dels capitells de Sant Pere de Rodes en mans de Trayter la recuperen.

Romuald Alfaràs, l'antic president del *Centro*, i Ignasi d'Aloy també eren col·leccionistes, i quan d'Aloy va morir l'any 1885, els materials que havia aplegat van ser adquirits pel primer.¹⁹ Alfaràs, natural de Port de la Selva, va ser un destacat prohorm de la burgesia figuerenca. Advocat i assessor de la marina mercant, va dedicar grans esforços a l'arqueologia, descobrint importants jaciments prehistòrics i monuments megalítics a la zona de Cap de Creus i rodalies de Figueres, com ara la «Cova dels Encantats», la «Taula dels lladres», o la «Necròpolis de Punta Pi».²⁰ També va ser promotor, juntament amb el seu amic Josep Marés, de la primera excavació subaquàtica de Catalunya l'any 1894.²¹ A més de president del *Centro Artístico Industrial Figuerense*, va ser delegat a Figueres de la *Sociedad Artístico-Arqueológico Barcelonesa* i del *Centre Excursionista de Catalunya*.²² Amb els anys va aplegar a casa seva una notable col·lecció d'antiguitats i d'objectes prehistòrics (compresos els materials provinents de la d'Ignasi d'Aloy). En sabem quelcom gràcies a la crònica que signa Lluís Maria Vidal de l'expedició del Centre Excursionista de Catalunya, l'any 1898.²³ Al text és catalogada com: «la més notable col·lecció d'objectes emporitans que existeix en el país» i quan s'aborda el seu contingut, s'enumeren exclusivament objectes arqueològics provinents d'Empúries. Tot i que com a part del fons la crònica no esmenta cap capitell romànic, n'hi havia.

Romuald Alfaràs va morir el 1905, i un any després, la Junta de Museus va comprar la col·lecció a la seva vídua, Maria Castells de Montestruch.²⁴ El destí d'aquest fons era el Museu Municipal de Belles Arts de Barcelona,²⁵ antecedent

¹⁹ *Ibidem*, p. 152.

²⁰ Lluís BUSCATÓ I SOMOZA, «Els inicis de les excavacions arqueològiques a Empúries. Una iniciativa empordanesa», a Xavier RENEDE PUIG (ed.), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* Barcelona, p. 630; E. RODEJA, *Op. cit.*, p. 21.

²¹ D'aquesta intervenció en van resultar l'extracció de 62 àmfores i la publicació d'un article d'Alfaràs al butlletí del *Centro Artístico-Arqueológico Barcelonés*: Romuald ALFARÀS, «Pesca de ánforas», *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 40 (1894), p. 89-94; Vegeu també Frederic MARÉS, «Port de la Selva. Notas Históricas», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 8 (1970-1971), p. 13; Xim RAURICH I SANTALÓ, «El jaciment de Cala Cativa: notes sobre el primer treball d'arqueologia subaquàtica realitzat a Catalunya», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 26 (1994), p. 265.

²² En altres àmbits es mostrà també molt actiu. Va ser un dels impulsors, i membre de la junta directiva, de la *Cambra Agrícola de l'Empordà* (Cf. Jordi PLANAS I MARESMÀ, *Cooperativisme i associacionisme agrari a Catalunya: els propietaris rurals i l'organització dels interessos agraris al primer terç del segle XX*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, p. 811). També ser president de la *Junta Social de Salvamento de Náufragos (El Ampurdanés, 6-11-1887, p. 2)*.

²³ Lluís Maria VIDAL, «Excursió a Cadaqués y Sant Pere de Roda», *Butlletí del centre Excursionista de Catalunya*, núm. 39-40 (1898), p. 101-138, especialment p. 101-103.

²⁴ Maria Josep BORONAT I TRILL, *La política d'adquisicions de la Junta de Museus. 1890-1923*, Barcelona, 1999, p. 895.

²⁵ La destinació de la col·lecció d'Alfaràs s'especifica en l'informe presentat pels comissionats Pi-

del Museu Nacional d'Art de Catalunya, i la documentació relativa a l'adquisició s'ha conservat a l'Arxiu Nacional de Catalunya.²⁶ A la relació d'ingressos de la Junta de Museus del 31 de març de 1906, quan es recull aquesta adquisició, els objectes que configuraven la col·lecció Alfaràs es van desglossar en «antiguitats emporitanes» i «objectes arqueològics». Alhora, però, també es van comprar diversos capitells romànics que es trobaven al domicili del col·leccionista: «un cop examinats alguns capitells romànics que posseïa també dita Sra. [Maria Castells], havien cregut convenient [Josep Font i Gumà i Josep Pijoan] l'adquisició per la suma total de seixanta pessetes, tenint en compte el seu mèrit i l'avantatjós del preu».²⁷

En una carta de Josep Pijoan adreçada a Raimon Casellas, referida a l'adquisició de la col·lecció Alfaràs, en parla. I naturalment, també s'esmenten en l'informe que van presentar a la Junta de Museus, Josep Pijoan i Josep Font i Gumà, sobre el seu viatge a Figueres els dies 25 i 29 de març de 1906 per tal de fer inventari dels objectes adquirits i de supervisar el seu embalatge. En l'informe s'hi llegeix: «Adquirimos, además, cuatro capiteles de Torre Avinyonet, sobre la carretera de Figueras a Besalú y que poseía la misma viuda de Romualdo Alfaras».²⁸

joan i Gumà, a la Junta de Museus, el 31-3-1906 (Sant Cugat del Vallès, Arxiu Nacional de Catalunya (des d'ara ANC), ANC, 1-715-T-1904, f. 4); També hi ha referències a: Manuel CAZURRO Y RUIZ, «Terra sigillata. Los vasos aeretinos y sus imitaciones galo-romanas en Ampurias», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. III (1911), p. 301.

²⁶ Alguns d'aquests documents són: l'Acta de la Junta en la qual, arran de la mort recent de Romuald Alfaràs, es manifesta l'interès per comprar la col·lecció a la seva vídua (Acta de la sessió de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts de 03.03.1906. ANC, 1-715-T-329); una carta de Josep Pijoan a Maria Castells, datada del 6 de març de 1906, posterior al seu desplaçament a Figueres per tal de veure la col·lecció, en la qual Pijoan li comunica que no creu que valgui més de 3.500 pessetes i li demana, no obstant això, que l'autoritzi a aconsellar a la Junta de comprar-la per 5.000 pessetes (ANC, 1-715-T-1887, f. 2); una carta enviada per Maria Castells a Josep Pijoan, del 7 de març de 1906, en la qual li expressa la seva disconformitat amb el preu proposat i el desig d'arribar a un acord per tal que la col·lecció no surti de Catalunya (ANC, 1-715-T-1887, f. 3); l'Acta de la sessió del 10 de març de 1906, en la qual es proposa adquirir la col·lecció per 6.000 pessetes: «Dada cuenta por el Sr. Pijoan de las gestiones que había practicado particularmente cerca de la Viuda de D. Romualdo Alfaràs, encaminadas a poder adquirir en ventajosas condiciones la notabilísima y numerosa colección de antigüedades Emporitanas que dicho señor con tanto celo y conocimiento había logrado reunir, se acordó, después de leída la carta remitida por dicha Sra. en contestación a la que le había dirigido el Sr. Pijoan, designar a los Sres. Segarra, Font y Pijoan para que prosigan las gestiones tan felizmente comenzadas, autorizándoles para que en el caso que pueda obtenerse dicha colección por la suma total de seis mil pesetas, dejen cerrado el trato provisionalmente para ser sancionado definitivamente por la Junta» (Acta de la sessió de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts de 10.3.1906. ANC, 1-715-T-346, p. 3); una carta de Castells a Pijoan datada del 19 de març de 1906, acceptant la venda pel preu proposat: «en el vehemente deseo de que dicha colección no salga de Cataluña y creyendo interpretar con esto el cariño que a su país tenía mi difunto esposo, estoy dispuesta a cederlo por el precio de 6.000 pesetas a pesar de las proposiciones que del extranjero me han hecho» (ANC, 1-715-T-1904, f. 3); A l'acta del 2 d'abril de 1906 es consigna l'agraïment de la Junta a Font i Gumà i a Josep Pijoan per la culminació amb èxit de tan «important i delicat encàrrec» (ANC, 1-715-T-1904, f. 43).

²⁷ Acta de la sessió de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts de 31.03.1906, p. 2. (ANC, 1-715-T-348).

²⁸ ANC, 1-715-T-1904, f. 4. Tot i que en l'informe de Pijoan i Gumà només es parla de «capitells»,

És la primera vegada que s'invoca aquesta procedència. La degué aportar la vídua d'Alfaràs, però indubtablement era apòcrifa.²⁹ Ignorem els motius pels quals va assenyalar-la. Un bon soci del seu marit, Ignasi d'Aloy, va tenir negocis a l'indret, i potser, ignorant-ne l'origen, va decantar-se per un lloc enllà de Figueres que li resultava familiar.³⁰ Fins i tot podem imaginar una certa despreocupació per part del propi Alfaràs a l'hora de preservar l'origen d'aquestes quatre peces, que cal identificar amb els capitells que van ser descoberts a Sant Miquel de Fluvià l'any 1883 i traslladats al museu del *Centro Artístico-Industrial Figuerense*, per passar, quan es va tancar aquesta institució, a mans de l'antic director. Romuald Alfaràs va centrar els seus esforços en l'estudi de l'Antiguitat i mai va mostrar massa delit pel període medieval; en conseqüència, aquests capitells romànics deuriem tenir un paper secundari dintre de la seva extensa col·lecció, tan secundari, de fet, que inicialment ni tan sols van entrar en l'acord de venda amb la Junta.

En tot cas, com veurem, el museu no es va fer ressò d'aquesta procedència. Ho prova a bastament la documentació posterior. Els quatre capitells romànics de la col·lecció de Romuald Alfaràs van ingressar al Museu Municipal de Belles Arts de Barcelona en un moment de transició. El març de 1906 es van iniciar converses per unir en un sol centre els dos museus que convivien al Palau de Belles Arts. Per tal de deixar lliure aquest edifici amb motiu de la *V Exposició Internacional de Belles Arts i Industries Artístiques*, el 7 d'abril de 1906, a proposta de Josep Puig i Cadafalch, el seu president, la Junta va aprovar el trasllat de les col·leccions d'ambdós museus a altres locals municipals.³¹ Només feia una setmana que s'havia comprat la col·lecció de Romuald Alfaràs. Va ser també aleshores quan el fons dels dos museus es va dividir: les obres d'art modern van ser instal·lades a la Nau Central del Palau de la Indústria i la col·lecció d'art antic emmagatzemada a l'Arsenal a l'espera de poder ser exposada.

Poc després, les col·leccions d'art antic del Museu de Belles Arts i del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic es van fusionar, donant lloc finalment a la nova Secció d'Art Antic de l'Arsenal de la Ciutadella. És en aquesta nova secció, inaugurada el 31 maig de 1908,³² concretament al vestíbul d'accés a la «Sala Jaume I», on es van exposar,

a l'acta de la Junta del 31.3.1906 són citats com a «capitells romànics». Entre els documents relatius a la venda, hi ha un rebut a part (a nom de Maria Castells) dels «cuatro capiteles procedentes de Avinyonet» (ANC, 1-715-T-1904, f. 7).

²⁹ El mas «La Torre», o «Torre d'Avinyonet» és un casal del segle XVI, i les úniques edificacions de l'indret amb un passat romànic (el Castell, Santa Eugènia i Sant Esteve) són construccions senzilles, exemptes d'aparat ornamental. Per revisar l'arquitectura romànica de l'indret, vegeu *Catalunya Romànica IX. Empordà II*, Barcelona, 1990, pp. 411-414.

³⁰ Ignasi d'Aloy posseïa a Avinyonet de Puigventós un olivet al lloc anomenat les Vinyes d'Ordis, on hi havia un brollador d'aigua des del qual la *Sociedad de Aguas Potables de D. Ignacio de Aloy y Compañía* proveïa d'aigua a la ciutat de Figueres. (R. GRAELLS, *Op. cit.*, p. 148; Joan TRAYTER, «Avinyonet, subministradora d'aigua a Figueres», *Bulletí Municipal. Ajuntament d'Avinyonet de Puigventós*, núm. 4 (2006), p. 15.

³¹ Andrea GARCIA, *Museus d'Art de Barcelona: Antecedents, Gènesi i Desenvolupament fins l'any 1915*, Barcelona, 1997, p. 543.

³² *Ibidem*, p. 329.

FIGURA 4. Institut Amatller d'Art Hispànic im. 05430007 (Archiu Mas clíxé E1-2602)

reunits per primera vegada, un seguit de capitells romànics d'origen divers. El mes de març de 1906 s'havien adquirit els de la col·lecció Alfaràs i el setembre d'aquell mateix any, sis més originaris de Sant Serni de Tavèrnoles.³³ Algunes peces d'ambdós conjunts s'identifiquen a la fotografia feta per Adolf Mas l'any 1908 de la sala que les va acollir (fig. 4).³⁴ Es tractava de la primera instal·lació museogràfica a Catalunya amb caràcter escenogràfic.³⁵ Al bell mig hi ha el baldaquí d'Estamariu cobrint una reproducció de l'antependi de Sant Cugat del Vallès i, als laterals, a tocar dels pilars, diversos capitells. No hi ha dubte que el de la pilastra esquerra més propera es correspon amb el número d'inventari 24.004, i l'inferior de l'homòloga, situada a la dreta, amb el 24.003. És molt probable que el tercer exemplar (d'origen comú als precedents) i un quart, que com veurem, es va vincular a aquest conjunt de forma arbitrària des d'antic, s'exposessin als pilars que van quedar fora

³³ Tres van ser comprats al rector de Sant Serni i els altres tres a Josep Serra, veí d'Anserall. (Cf. M. J. BORONAT I TRILL, *Op. cit.*, p. 211-212).

³⁴ Adolf Mas. Institut Amatller d'Art Hispànic, im. 05430007 (Archiu Mas clíxé E1-2602). Sabem que la fotografia de Mas data de 1908 perquè la nova sala és encara a mig muntar. El resultat final el veiem a la fotografia d'Àngel Toldrà, també de 1908, conservada al Fons Mata Ramis de la BGHA, Sèrie postal Museos Artísticos de Barcelona, núm. 2.440.

³⁵ Andrea GARCIA [et al.]. *Cent anys de la Junta de Museus de Catalunya. 1907-2007*, Barcelona, 2008, p. 48 i 50.

del plànol fotogràfic.³⁶

La fotografia del 1908 acredita que aleshores aquests capitells romànics ja eren al museu, però mentre les fonts identifiquen l'origen del baldaquí i del frontal que també hi apareixen, en cap cas s'informa del dels capitells que van ser exposats amb els de Tavèrnoles a la mateixa sala.³⁷ Simplement hi són. Això no obstant, d'acord amb la documentació, han de correspondre's amb els provinents de la col·lecció de Romuald Alfaràs, perquè no consta cap conjunt similar ni al Catàleg del Museu de Belles Arts de 1906³⁸ ni entre les adquisicions registrades els anys 1907 i 1908.³⁹ Tampoc existeix al fons antic del MNAC cap altre grup de quatre capitells romànics del qual se'n desconeixin les condicions de l'ingrés. Els canvis de seu del museu i una mala gestió de la documentació relacionada amb les peces que conformaven el seu fons, van afavorir una situació com aquesta, que a més, s'ha perllongat fins els nostres dies. Mentre els capitells de Sant Serni de Tavèrnoles estaven ben identificats, en el cas dels procedents de Figueres es va acabar per confondre la seva procedència, interpretant-los també com originaris del referit monestir.⁴⁰ S'esdevé el mateix amb el capitell número inventari 24.004. Fou adquirit amb els de Sant Miquel de Fluvià a la vídua Alfaràs el 1906, però pel seu material i característiques estilístiques, s'ha descartat que provinguí del monestir. Això no obstant, atenent a la seva vinculació a la col·lecció de l'arqueòleg figuerenc, ha de procedir del seu radi d'acció. El que ignorem és si abans va estar aixoplugat al museu del *Centro Artístico-Industrial Figuerense* com sembla que va passar amb els de Sant Miquel.

La reconstrucció del periple dels tres capitells que concloem permet conèixer més a fons la història del monestir de Sant Miquel de Fluvià, quina va ser la dinàmica dels primers col·leccionistes catalans que van veure i van aplegar testimonis

³⁶ Andrea García, que va estudiar aquest muntatge dissenyat per Raimon Casellas, destaca que la intenció inicial era que als laterals de la sala s'hi situessin vuit capitells, entre els quals els sis procedents de Sant Sadurní de Tavèrnoles (A. GARCIA, *Museus d'Art de Barcelona...*, p. 562). Uns anys més tard, en descriure el vestibul, deixa de fer al·lusió a la procedència i només esmenta «capitells romànics». (Andrea GARCIA [et al.], *Cent anys...*, p. 50). També assenyalava que el dia de la inauguració encara no estaven exposades totes les obres. En aquest sentit, és evident que a la imatge hi veiem més de vuit capitells, com a mínim dotze, als quals s'hi haurien de sumar els que devien estar instal·lats a les dues columnes no visibles. Per tant, pel que sembla, es van acabar exposant més capitells dels què es tenien pensats en un inici.

³⁷ Josep FOLCH I TORRES, «El nostre Museu», *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 30-05-1908 (ed. vespre), p. 4. Tampoc hi ha cap referència en els llibres consultats, ni a la documentació de la inauguració de les noves sales del museu, ni en el discurs inaugural de Puig i Cadafalch del 31-05-1908 (ANC, 1-174-UC1957).

³⁸ Catàleg del Museu de Belles Arts de 1906. UAB R.53458.

³⁹ Les adquisicions estan registrades a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* dels anys 1907 i 1908 («Noves adquisicions del Museu Municipal de Barcelona en 1907», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 1 (1908), p. 480-484; «Noves adquisicions del Museu Municipal de Barcelona en 1908», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 2 (1909), p. 571-572).

⁴⁰ Josep FOLCH I TORRES, *Museo de la Ciudadela. Catálogo de la sección de arte románico*, Barcelona, 1926, p. 63, 97, 100, 101.

materials del passat enllà de Barcelona i, alhora, desentrançar com arribaren les obres al MNAC i es va configurar la seva col·lecció.

Els canelobres floronats del Cau Ferrat

El Museu del Cau Ferrat de Sitges conserva a la seva col·lecció una parella de canelobres de ferro forjat, de 2,58 metres d'alçada i del tipus «de lliiri», datats als segles XIV⁴¹, XV⁴² i inicis del XVI⁴³, amb números d'inventari 30.962 a i 30.962 b (fig. 5). Els dos canelobres formen part de la col·lecció de forjats de Santiago Rusiñol i són dues de les peces més importants d'aquest museu, degut a les seves extraordinàries dimensions, quasi un metre per sobre dels canelobres més alts del mateix tipus,⁴⁴ la seva exuberant decoració, vegetal i en quatre nivells al llarg de la tija més flors de pètals lanceolats, estams bulbiformes i coronació en espiga, així com per la seva qualitat artística i execució tècnica, que combina el treball de forja amb el retallat i doblegat d'elements. En l'aspecte formal, aquests canelobres ja han estat degudament estudiats per Lluïsa Amenós.⁴⁵

FIGURA 5. Canelobres de peu del Museu Cau Ferrat de Sitges, núm. inv. 30.962a i 30.962b

⁴¹ Roland SIERRA i FARRERAS, *Guia del Cau Ferrat*, Sitges, 2007, p. 133.

⁴² Ignasi DOMÈNECH i VIVES [com.], *L'art del ferro. Rusiñol i el col·leccionisme del seu temps*, Sitges, 2007, p. 117.

⁴³ Lluïsa AMENÓS, «Notícia de dos canelobres de Santa Maria de Serrateix conservats al museu del Cau Ferrat de Sitges», *L'Erol*, núm. 64 (2000), p. 45.

⁴⁴ Lluïsa Amenós creu possible que aquesta singularitat sigui deguda a la influència dels canelobres monumentals renaixentistes de la segona meitat del segle XV. Aquest és precisament un altre dels motius formals que la condueixen a datar els canelobres de finals del segle XV o inicis del segle XVI.

⁴⁵ L'autora proposa per als canelobres de lliiri dos grups tipològics, incloent els que aquí estudiem a la primera tipologia del segon grup: «El segon grup té més de dos nivells i compta amb més de quatre flors. Inclou dues tipologies bàsiques. La primera tipologia té un nivell inferior que s'organitza de manera semblant al descrit en el grup anterior. Els nivells intermedis, habitualment un o dos, se solen situar al terç superior de la tija. Cada nivell té un mínim de dues flors, cadascuna de les quals és subjectada per una barreta arquejada a manera de branquilló. El nivell superior consta d'una gran flor que s'obre al voltant de l'espiga. Les flors del nivell superior solen tenir estams» (*Ibidem*).

Pel que fa a la procedència dels candelers, la parella ha estat tradicionalment relacionada amb el monestir de Santa Maria de Serrateix arran d'un passatge del llibre de memòries de Miguel Utrillo *Història anecdòtica del Cau Ferrat* (1934):

«El parell de grans i magnífics canelobres que posseeixen les col·leccions del Cau Ferrat foren adquirits d'un antiquari que els havia comprat al monestir de Serrateix abans de l'any noranta. Fou una part del mateix botí de la mateixa expedició, la reixa que la Guia Sumària qualifica de molt fina. Segons declaració del marxant, aquesta reixa l'adquirí de la Col·legiata de Cardona. I totes aquestes dades foren trameses per Albert Rusinyol abans de la seva mort. La reixeta fou un present per al seu germà».⁴⁶

De manera un tant confusa, doncs no deixa de resultar incongruent amb la data citada en el text que acabem de transcriure, s'ha afirmat també que els canelobres van ser adquirits durant una excursió que Santiago Rusiñol i Alexandre de Riquer van fer al Berguedà l'any 1887.⁴⁷ En aquest sentit, Lluïsa Amenós, en el seu estudi tècnic sobre els canelobres, prefereix mostrar-se ambivalent i concloure que van ser adquirits pel pintor entre els anys 1887 i 1890.⁴⁸

No obstant aquestes referències literàries, els dos canelobres del Cau Ferrat poden ser observats en una fotografia de l'Àlbum Robaudonadeu realitzada per Josep Maria Cañellas a l'interior de l'església de Sant Miquel de Fluvià entre 1888 i 1889 (fig. 6).⁴⁹ No hi ha dubte, si parem atenció als diferents elements, doblegaments i particularitats, que es tracta dels mateixos candelers (fig. 7). Només els manquen, als actuals, alguns elements extraviats.⁵⁰

Dels canelobres gòtics de Sant Miquel de Fluvià en parla Pere Ventura a la memòria de l'excursió realitzada l'any 1883 a aquest monestir, abans citada: «A més vegegrem uns notabilíssims canelobres de ferro forjat que apareixen esser també d'aquell segle (XIV)».⁵¹ Per tant, hem d'acceptar que és totalment impossible que els canelobres fossin adquirits per Santiago Rusiñol amb anterioritat al 1888 i també que procedeixin de Santa Maria de Serrateix, tal i com afirma Miguel Utrillo que li va dir el misteriós antiquari (se'n desconeix el nom).

És molt probable que el motiu que podria tenir aquell antiquari per no dir la veritat sobre l'autèntica procedència dels canelobres estigués relacionat amb el fet que les llums haurien estat robades del monestir de Sant Miquel de Fluvià el 1890. Badia i Homs avisa que aquell mateix any es produí a l'església de Sant Miquel un robatori de joies i objectes de valor.⁵² Tanmateix, i perquè no tenim constatació

⁴⁶ Miguel UTRILLO, *Història anecdòtica del Cau Ferrat*, Sitges, 1989, p. 84.

⁴⁷ L. AMENÓS, «Notícia...», p. 45; Lluïsa AMENÓS, «La Col·lecció de Ferro Forjat del Museu del Cau Ferrat de Sitges: dels orígens a la inauguració del museu públic», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. 14 (2000), p. 231. R. SIERRA, *Op. cit.*, p. 25.

⁴⁸ L. AMENÓS, «Notícia...», p. 45.

⁴⁹ Àlbum Robaudonadeu. Biblioteca de Fages de Climent, Figueres. Fotografia núm. 418.

⁵⁰ Amenós enumera els elements desapareguts a L. AMENÓS, «Notícia...», p. 45.

⁵¹ P. SANTAMARIA, *Op. cit.*, p. 105.

⁵² BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, Girona, 1981, p. 284.

FIGURA 6 y 7. Comparativa entre el coronament d'un dels canelobres de Sant Miquel de Fluvià (imatge invertida horitzontalment) i el del canelobre 20.962b del Cau Ferrat de Sitges.

documental que els canelobres es trobessin entre les peces sostretes en aquell furt, podria ser també que el rector de Sant Miquel els hagués venut a algun marxant entre 1888 i 1890, arribant després aquestes a mans de Rusiñol.

Fos com fos, aquestes informacions indiquen que l'expedició en la qual suposadament Rusiñol va adquirir els canelobres ha estat també datada erròniament. De fet, el mateix Utrillo explica que, segons Albert Rusiñol, l'antiquari els havia comprat abans de 1890. Això, sumat a la fotografia dels canelobres conservada a l'Àlbum Robaudonadeu, voldria dir a que l'autor de la *Història anecdòtica* no pot estar referint-se a una expedició de 1887 i que ha aquesta hauria estat confosa amb una de posterior a l'any noranta.

Un cop els canelobres van passar a formar part de la col·lecció de ferros de Santiago Rusiñol, van restar al seu taller del carrer Muntaner, lloc de trobada entre intel·lectuals i artistes, i l'any 1894 van ser traslladats, juntament amb la resta de la col·lecció, al Cau Ferrat de Sitges,⁵³ on serien exposats al segon pis de la nova residència.⁵⁴ En morir Santiago Rusiñol l'any 1931, aquest va llegar el Cau Ferrat i les seves col·leccions a la vila de Sitges, a condició que es convertís en un museu públic.⁵⁵ Degut a l'elevat cost del projecte, va ser necessària la intervenció de la Generalitat, que delegà en la Junta de Museus.⁵⁶ L'any 1933 va ser inaugurat el

⁵³ R. SIERRA, *Op. cit.*, p. 14

⁵⁴ Els dos canelobres són visibles en una fotografia de Gran Saló del Cau Ferrat de l'any 1895. R. SIERRA, *Op. cit.*, p. 28.

⁵⁵ L. AMENÓS, «La Col·lecció...», p. 229.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 235.

museu públic del Cau Ferrat.⁵⁷ Tres anys després, la Junta de Museus va traslladar al Cau Ferrat la seva col·lecció de ferro forjat, formada per un conjunt de sis-centes setanta-dues peces, unint-la així a la del pintor, que comptava amb un fons d'unes vuit-centes, per tal de formar un sol museu especialitzat. El fons de la Junta va se distribuït entre la planta baixa de l'edifici i el veí Palau Maricel de Terra, respectant d'aquesta manera el Cau Ferrat originari.⁵⁸

Actualment, la parella de canelobres gòtics de lliri procedents del monestir de Sant Miquel de Fluvià segueixen exposats al primer pis del Cau Ferrat. Integrats en un fons de quasi mil cinc-centes peces de ferro forjat, s'eleva imponents, mostrant al visitant l'art sòlid però alhora delicat, sinuós, del seu temps. Gràcies a la fotografia que els va fer Josep Maria Cañellas un dia entre 1888 i 1889, els canelobres poden ara revelar-nos la seva veritable història, així com també explicar millor la de l'església monàstica que van enlluminar durant segles.

⁵⁷ Concretament, el 16 d'abril. R. SIERRA, *Op. cit.*, p. 16.

⁵⁸ L. AMENÓS, «La Col·lecció...», p. 236.

BIBLIOGRAFIA

- ALFARÀS, Romuald. «Pesca de ánforas». *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 40 (1894), p. 89-94.
- AMENÓS, Lluïsa. «La Col·lecció de Ferro Forjat del Museu del Cau Ferrat de Sitges: dels orígens a la inauguració del museu públic». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. 14 (2000), p. 229-238.
- AMENÓS, Lluïsa. «Notícia de dos canelobres de Santa Maria de Serrateix conservats al museu del Cau Ferrat de Sitges». *L'Erol*, núm. 64 (2000), p. 45.
- BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona, 1981.
- BARRACHINA, Jaume. «*Maties Muntadas, Jaume Espona i Miquel Mateu: el col·leccionisme d'art antic i d'arts decoratives*». A: BASSEGODA, Bonaventura (ed.), *Col·leccionistes, col·leccions i museus: episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Barcelona, 2007, p. 260.
- BORONAT I TRILL, Maria Josep. *La política d'adquisicions de la Junta de Museus. 1890-1923*. Barcelona, 1999.
- BUSCATÓ I SOMOZA, Lluís. «Els inicis de les excavacions arqueològiques a Empúries. Una iniciativa empordanesa». A: RENEDO PUIG, Xavier (ed.), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*. Barcelona, p. 629-638.
- Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*. Barcelona, 1936.
- Catalunya Romànica*, IX: Empordà, II. Barcelona, 1990, p. 825-826.
- CAZURRO Y RUIZ, Manuel. «Terra sigillata. Los vasos aeretinos y sus imitaciones galo-romanas en Ampurias». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. III (1911), p. 296-360.
- DOMÈNECH I VIVES, Ignasi [com.]. *L'art del ferro. Rusiñol i el col·leccionisme del seu temps*. Sitges, 2007.
- FERRER, Andrea. «Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)». A: *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles, 2016, p. 427-433.
- FERRER WELSH, Andrea; TREMOLEDA, Joaquim. «El monestir de Sant Miquel de Fluvià i l'estructura del complex abacial». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 43 (2012), p. 147-166.
- FOLCH I TORRES, Joaquim. *Museo de la Ciudadela. Catálogo de la sección de arte románico*. Barcelona, 1926.
- FOLCH I TORRES, Josep. «El nostre Museu». *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 30-05-1908 (ed. vespre), p. 4.
- FOLCH I TORRES, Josep. *Museo de la Ciudadela. Catálogo de la sección de arte románico*. Barcelona, 1926.
- GARCIA, Andrea. *Museus d'Art de Barcelona: Antecedents, Gènesi i Desenvolupament fins l'any 1915*. Barcelona, 1997.
- GARCIA, Andrea [et al.]. *Cent anys de la Junta de Museus de Catalunya. 1907-2007*. Barcelona, 2008.

- GONZÁLEZ I VERDAGUER, Teresa. «Sant Serni de Tavèrnoles». A: *Catalunya Romànica VI. Alt Urgell. Andorra*. Barcelona, 1992, p. 127-130.
- GRAELLS, Raimon, *Dactyliothecae cataloniae: El col·leccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900*. Lleida, 2010.
- MARÉS, Frederic. «Port de la Selva. Notas Históricas». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 8 (1970-1971).
- «Noves adquisicions del Museu Municipal de Barcelona en 1907». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 1 (1908), p. 480-484.
- «Noves adquisicions del Museu Municipal de Barcelona en 1908». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 2 (1909), p. 571-572.
- PEIG I GINABRERA, Concepció. *Catalunya Romànica I. Introducció general. Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona, 1994, p. 245-247.
- PELLA I FORGAS, José. *Historia del Ampurdán: estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Catalunya*. Barcelona, 1883.
- PLANAS I MARESMA, Jordi. *Cooperativisme i associacionisme agrari a Catalunya: els propietaris rurals i l'organització dels interessos agraris al primer terç del segle XX*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.
- PUIG I GRIESSENBERGER, Anna M. «Figueres arqueològica. Una recerca oblidada». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 34 (2001), p. 83-88.
- RAURICH I SANTALÓ, Xim. «El jaciment de Cala Cativa: notes sobre el primer treball d'arqueologia subaquàtica realitzat a Catalunya». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 26 (1994), p. 261-271.
- RODEJA, Eduardo. «Figueras. Notas Históricas. Prehistoria-1386». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 2 (1960), p. 9-183.
- SANTAMARIA, Pere. «Excursió a Sant Miquel de Fluvià, Figueras. Castelló d'Empúries, Rosas y Vilabertran». *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, núm. 7 (1883), p. 100-115.
- SIERRA I FARRERAS, Roland. *Guia del Cau Ferrat*. Sitges, 2007.
- TRAYTER, Joan. «Avinyonet, subministradora d'aigua a Figueres». *Butlletí Municipal. Ajuntament d'Avinyonet de Puigventós*, núm. 4 (2006), p. 15.
- UTRILLO, Miguel. *Història anecdòtica del Cau Ferrat*. Sitges, 1989.
- VIDAL, Lluís Maria. «Excursió a Cadaqués y Sant Pere de Roda». *Butlletí del centre Excursionista de Catalunya*, núm. 39-40 (1898), p. 101-138.